

دانشگاه لرستان

Zagros Archaeological Research

Online ISSN: 2980-8944

<https://www.zar.lu.ac.ir>

Rereading the tombstones of the late centuries of the Islamic period in northern Fars with archaeological studies (Research study: Marvdasht and Bavanat)

Moslem Rezaiee*¹, Najmeh Malekpour²

1- PhD in Archaeology, Department of Archaeology, Faculty of Social Sciences, University of Science and Research, Tehran, Iran. Email: Moslem.rezaiee@gmail.com.

2- Ph.D. in the history of Iran in the Islamic period, researcher of the Iranology Studies Department, Iranology Foundation, Tehran, Iran. Email: najmemalekpour@gmail.com.

ARTICLE INFO

Article type:

Research Article

Article History:

Received

January 27, 2025

Accepted

June 21, 2025

10.2234/z.a.r.2025.205
5206.1022

Citation: Rezaiee, M., Malekpour, N., (2025). "Rereading the tombstones of the late centuries of the Islamic period in northern Fars with archaeological studies (Research study: Marvdasht and Bavanat)", Zagros Archaeological Research, 2(1): 192-208. doi: 10.2234/z.a.r.2025.205 5206.1022

ABSTRACT

Tombstones are among the valuable relics that not only contain significant information from the perspective of art and stone carving research; but also, are feedback of cultural, social conditions and ritual beliefs. The tombs of northern Fars are an important part of the untold history of this region. Considering the volume and number of existing tombstones, they are a very valuable source in the field of archaeological studies and local history for the cultural study of northern Fars. The present article aims to present a reinterpretation of the tombstones, symbols, shapes on them and tombstone designs based on written and archaeological evidence of the tombstones and a comparative study with cemeteries in northern Fars, and in order to answer these questions: 1. What characteristics did the tombstones of the late Islamic centuries of northern Fars have and what types of designs and texts did they depict? 2. How can these designs and inscriptions be interpreted in the cultural space of northern Fars and how do they display the cultural and religious characteristics of northern Fars? It is assumed that these tombstones represent the cultural and religious characteristics of their deceased and reveal signs of convergence in the northern Fars region. This research was conducted using a descriptive-analytical method. The findings and its statistical population are four cemeteries of the late Islamic period with tombstones with paintings and inscriptions, which are based on field surveys and documentary studies. The results of the study show that the structure of the tombstones has altar, cradle, coffin and simple frames with human, plant, animal, symbolic motifs, objects, tools and inscriptions that display the religious, cultural and artistic beliefs of the cemeteries of northern Fars. Examining the dates on the tombstones and comparing them with written sources shows that their time period is from the Safavid to Pahlavi periods.

Keywords: Rereading, inscription, motifs, tombstone, Marvdasht, Bavanat.

© Author(s) retain the copyright and full publishing rights.

Publisher: Lorestan University.

Introduction

From the beginning of existence to the present day, one of the most fundamental thoughts of man has been the issue of death and the world after it. This insight has a set of various manifestations and manifestations in all societies. Man has shown different actions regarding death and its reason, the transformation of existence into nothingness, the belief in the presence of spirits and life after death, which are rooted in the beliefs and thoughts of his creators, a large part of which is related to graves and tombstones (Khosrowzadeh, 1377:1). Before being an indication of his death, a man's grave is a sign of his life. Because death is the fruit of life and a smaller part of life (Pourkarim, 1342:20). After self-preservation, the greatest problem of man throughout history has been how to "pass through life" (Bavarsai and Taherabadi, 1392:2). One of the innate feelings and instincts of man is his sense of immortality. Since physical immortality is not possible for it and it is thought that after death it must somehow be present and watchful in the minds of the living. The tombstone has long been the bearer of the most beautiful designs, writing, expressive compositions and interesting examples of poetry and prose from time to time. Apart from customary designs, the tombstone has long played a role as a medium for transmitting orders from officials and rulers and other administrative and informational matters to the people, to the extent that it is difficult to study political affairs, the method of government and administrative procedures in any period without using the tombstone (ibid.: 2). One of the main and inseparable elements of tombstones, without these works losing their special function, is the writing on them. Generally, in the first stage, a tombstone should inform about its owner. The name of the deceased, the name of the father, the names of the deceased's ancestors, the date of birth and date of death, the name of the clan, tribe and family, the location of the valley, and the cause of death (Khosrowzadeh, 1377:4).

Human remains reflect the culture, beliefs, and lifestyle of past societies (Ghahremani et al., 2021: 83). Among them, burial remains are of particular importance, because burial practices and rituals directly stem from beliefs about death and the afterlife (Dark, 2018: 111; Rezaloo, 2012: 102). In fact, the burial of the dead is a reflection of human thoughts about death, the afterlife, and the social structure of societies (Shaddel, 2019: 2). Burial in the Islamic era is not only a reflection of religious beliefs and Islamic beliefs, but also indicates social, cultural, and artistic developments in Islamic societies (Ettinghausen et al., 2001). As part of this ritual, tombstones provide valuable information about history, art, and religion and were usually decorated with decorative motifs, Quranic verses, and religious poems (Milwright, 2010). In Iran, tombstones were decorated with Kufic and Naskh scripts and verses related to death and were influenced by pre-Islamic art, while in the Arab regions, simplicity was emphasized (Insoll, 2002; Petersen, 2013). One of the prominent features of Islamic tombstones is the use of specific symbols and motifs, each of which has deep cultural and religious meanings (Grabar, 1992). These cemeteries are considered part of the documents of northern Fars as a type of historical, cultural, and social arena, and their study and understanding provides researchers with valuable information about the place of residence, worldview, lifestyle, and burial traditions. In this article, the tombstones of cemeteries in northern Fars and the themes of their decorative motifs are categorized and analyzed, and an attempt is made to understand some of the cultural and religious values of northern Fars.

Discussion

The tombstones of the late Islamic centuries in northern Fars (Marvdasht and Bavanat) are considered a valuable part of the written history of this region, and have a special place in archaeological, linguistic and Iranian art studies. Which will be discussed separately in the interpretation of the tombstones of four cemeteries. This research examines and documents

four prominent cemeteries in northern Fars and presents a coherent and systematic classification through comparative comparison. Despite the similarity in structure, shape and appearance of each tombstone due to differences in details and decorations, it has unique features from an artistic, social and religious perspective. These works are mainly made of local stones and neighboring areas, with limestone and marble stones, which are observed due to the weather and resistance of the stone. Most of these tombstones have a rectangular cubic structure that provides a suitable surface for carvings and decorations. The dimensions of most tombstones vary from about 50 to 200 centimeters. Based on the shape and decoration of these works, they are divided into categories such as box, raised stone, and cradle. Each of the shapes represents the indigenous culture and practices of the deceased, has carved decorative motifs and includes geometric elements, symbols, linear inscriptions, plant and symbolic motifs.

Conclusion

The results of the present study can be considered as follows; The history of centuries related to death, such as burial and torment, has been inseparable and shown in life. Also, the connection of people's religious beliefs and convictions with it has drawn more attention. Especially in the Islamic era and the later Islamic centuries, there was a lot of respect for the deceased and the belief in his or her survival. The result of these cases in the field of art and culture is the works left behind by the tombstones of the later Islamic centuries in northern Fars. In all the tombstones of northern Fars, the traces of artists with the art of engraving, calligraphy, etc. can be seen. Arabic and Persian lines are not seen in the tombstones. All the tombstones of northern Fars mostly followed the same pattern and similar features and components are observed, and in some, specific to the individual. The texts of the tombstones include the name, date, Persian poems, etc., each of which is carved by the deceased. The designs of the tombstones are classified into various categories including animal designs, human designs, human and geometric designs. Carved designs such as the "cypress tree" are signs of the living being of the individual. In terms of appearance, the decorations and designs have been influenced by local and indigenous cultures, which have been classified as stone chests, cradles and boards.

دانشگاه لرستان

پژوهش‌های باستان‌شناسی زاگرس

شاپای الکترونیکی: ۸۹۴۴-۲۹۸۰

<https://www.zar.lu.ac.ir>

مقاله پژوهشی

بازخوانی سنگ‌مزارهای قرون متأخر اسلامی شمال فارس با رویکرد مطالعات باستان‌شناختی (مطالعه پژوهشی: مرودشت و بوانات)

مسلم رضائی*^۱ و نجمه ملک‌پور^۲

۱- دکترای باستان‌شناسی، گروه باستان‌شناسی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه علوم و تحقیقات، تهران، ایران. نویسنده مسئول، رایانامه: Moslem.rezaei@gmail.com

۲- دکترای تاریخ ایران دوره اسلامی، پژوهشگر گروه مطالعات ایران‌شناختی، بنیاد ایران‌شناسی، تهران، ایران. رایانامه: najmemalekpour@gmail.com

اطلاعات مقاله

دریافت مقاله:

۱۴۰۳/۱۱/۰۸

پذیرش نهایی:

۱۴۰۴/۰۳/۳۱

چکیده

سنگ‌مزارها از جمله یادگارهای ارزشمندی هستند که نه تنها از منظر پژوهش‌های هنرشناسانه و سنگ‌تراشی در بردارنده اطلاعات قابل توجهی‌اند؛ بلکه بازخوردی از شرایط فرهنگی، اجتماعی و باورهای آئینی هستند. مزارستان‌های شمال فارس (مرودشت و بوانات) بخش مهمی از تاریخ ناگفته این خطه است، با توجه به حجم و تعداد سنگ‌مزارهای موجود منبع بسیار ارزشمندی در حوزه مطالعات باستان‌شناختی و تاریخ محلی برای مطالعه فرهنگی شمال فارس به شمار می‌آیند. نوشتار حاضر با هدف ارائه بازخوانی سنگ‌مزارها (نام متوفی، نام پدر، تاریخ فوت متوفی، اشعار و خط سنگ‌مزار)، نمادها (گل چندپر، درخت سرو و شخصی سوار براسب) اشکال موجود بر آن و طرح سنگ‌مزارها (صندوقچه‌ای، دوزنقه‌ای، مستطیل) با اتکاء بر شواهد نوشتاری و باستان‌شناختی سنگ‌مزارها و مطالعه تطبیقی با گورستان‌های شمال فارس و به‌منظور پاسخ‌گویی به این پرسش‌ها انجام گرفته است: ۱. سنگ‌مزارهای قرون متأخر دوران اسلامی شمال فارس دارای چه خصوصیتی بوده و چه نوع نقوشی و متونی را به شکل‌کشیده‌اند؟ ۲. این نقوش و کتیبه‌ها در فضای فرهنگی شمال فارس چگونه قابل تبیین بوده و شاخصه‌های فرهنگی و مذهبی شمال فارس را به چه شکل به نمایش می‌گذارد؟ فرض بر این است این سنگ‌مزارها معرف شاخصه‌های فرهنگی و مذهبی متوفیان خود بوده و نشانه‌هایی از هم‌گرایی منطقه شمال فارس را آشکار می‌سازد. این پژوهش با روش توصیفی-تحلیلی بوده است. یافته‌ها و جامعه آماری آن، چهار گورستان قرون متأخر دوران اسلامی شاخص با سنگ-مزارهای دارای نگاره و کتیبه است که مبتنی بر بررسی‌های میدانی و مطالعات اسنادی گردآوری شده‌است. نتایج مطالعه نشان می‌دهد ساختار سنگ‌مزارها دارای قاب‌های محرابی، گهواره‌ای، تابوتی و ساده با نقوش انسانی، گیاهی، جانوری، نمادین، اشیاء، ابزارآلات و کتیبه‌ها هستند که باورهای دینی، فرهنگی و هنری قبرستان‌های شمال فارس را به نمایش می‌گذارند. بررسی تاریخ‌های روی سنگ‌مزارها و تطبیق آن‌ها با منابع مکتوب نشان می‌دهد بازه زمانی آن‌ها از دوره صفویه تا پهلوی است. نقوش حجاری شده علاوه بر زیبایی دارای جنبه‌های مفهومی در بیان عقیده، افکار و هم‌چنین بیان‌گر جنسیت و حرفه فرد متوفی است.

کلیدواژگان: بازخوانی، کتیبه، نقوش، سنگ‌مزار، مرودشت، بوانات.

ارجاع به مقاله: رضائی، مسلم و

ملک‌پور، نجمه (۱۴۰۴)،

«بازخوانی سنگ‌مزارهای قرون متأخر دوران اسلامی شمال فارس با رویکرد مطالعات باستان‌شناختی

(مطالعه پژوهشی: مرودشت و

بوانات)»، پژوهش‌های

باستان‌شناسی زاگرس، ۲(۱)،

۱۹۲-۲۰۸.

مقدمه

از بدو هستی تا به امروز یکی از اساسی‌ترین تفکرات آدمی را مسأله مرگ و جهان پس از آن تشکیل داده است. این بینش در تمام جوامع دارای مجموعه‌ای از نمودها و جلوه‌های گوناگون است. آدمی در قبال مرگ و چرایی آن، تبدیل هستی به نیستی، اعتقاد به حضور ارواح و حیات پس از مرگ کنش‌های متفاوت را که ریشه در اعتقادات و افکار خالقانش داشته از خود نشان داده است که بخش عظیمی از آن‌ها به گور و سنگ‌مزار ارتباط پیدا می‌کند (خسرورزاده، ۱۳۷۷: ۱). مزار انسان پیش از اینکه گویای مرگ او باشد، نشانه زندگی اوست؛ زیرا که مرگ میوه زندگی و بخش کوچک‌تری از زندگیست (پورکریم، ۱۳۴۲: ۲۰). بعد از صیانت نفس، بزرگ‌ترین مسأله بشر در طی تاریخ، نحوه «گذر از زندگی» بوده است (باورسای و طاهرآبادی، ۱۳۹۲: ۲). یکی از احساسات و غریزه‌های ذاتی انسان، حس جاودانگی اوست. از آنجایی که جاودانگی جسمانی برای آن مقدور نیست و اندیشیده است که پس از مرگ باید به نحوی در اذهان زندگان حاضر و ناظر باشد. سنگ‌مزار از دیرباز تاکنون حامل زیباترین نقوش، نگارش، انشایی گویا و نمونه‌های جالب نظم و نثر هر زمان به زمان دیگر بوده است. سنگ‌مزار، به غیر از نقوش عرفی از دیرباز به‌عنوان عالم انتقال دستورات دیوانی و حکام و سایر امور اجرایی و اطلاعاتی به مردم نقش داشته و تا حدی که بررسی در امور سیاسی و روش حکومت و آیین اداری در هر دوره بدون استفاده از سنگ‌مزار مشکل است (همان: ۲). یکی از ارکان اصلی و لاینفک بیشتر از سنگ‌مزارها بدون آنکه این آثار کارکرد ویژه خود را دست می‌دهند، نوشتار روی آنهاست. به‌طور عام در مرحله نخست یک سنگ‌مزار باید خبر از صاحب خود بدهد. نام شخص متوفی، نام پدر، نام اجداد متوفی، تاریخ تولد و تاریخ فوت، نام طایفه، قبیله و خاندان محل وادی، بسا علت فوت (خسرورزاده، ۱۳۷۷: ۴).

آثار برجای‌مانده از انسان، بازتاب‌دهنده فرهنگ، باورها و سبک زندگی جوامع گذشته هستند (Ghahremani et al., 2021: 83). در این میان، بقایای تدفین از اهمیت ویژه‌ای برخوردارند، زیرا شیوه‌های دفن و آیین‌های مربوط به آن، مستقیماً از اعتقادات درباره مرگ و زندگی پس از آن سرچشمه می‌گیرند (دارک، ۱۳۹۷: ۱۱۱؛ Rezaloo, 2012: 102). درواقع تدفین مردگان بازتابی از اندیشه‌های انسان درباره مرگ، زندگی پس از آن و ساختار اجتماعی جوامع است (شاد دل، ۱۳۹۸: ۲). تدفین در دوران اسلامی نه‌تنها بازتابی از باورهای دینی و اعتقادات اسلامی، بلکه نشان‌دهنده تحولات اجتماعی، فرهنگی و هنری در جوامع اسلامی نیز هست (Ettinghausen et al., 2001). سنگ‌مزارها به‌عنوان بخشی از این آیین، اطلاعات ارزشمندی درباره تاریخ، هنر و مذهب ارائه می‌دهند و معمولاً با نقوش تزئینی، آیات قرآن و اشعار مذهبی مزین می‌شدند (Milwright, 2010). در ایران، سنگ‌قبرها با خطوط کوفی و نسخ و آیاتی مرتبط با مرگ تزئین می‌شدند و تحت تأثیر هنر پیش از اسلام بودند، درحالی‌که در مناطق عربی بر سادگی تأکید می‌شد (Petersen, 2013; Insoll, 2002). یکی از ویژگی‌های بارز سنگ‌مزارهای اسلامی، استفاده از نمادها و نقوش خاص است که هرکدام دارای معانی عمیق فرهنگی و دینی هستند (Grabar, 1992). این گورستان‌ها به‌عنوان گونه‌ای از عرصه‌های تاریخی، فرهنگی و اجتماعی بخشی از اسناد شمال فارس به‌شمار می‌روند و بررسی و شناخت آن‌ها، اطلاعات ارزنده‌ای از محل سکونت، جهان‌بینی، آداب زیست و سنت‌های تدفین را در اختیار پژوهش‌گران قرار می‌دهد. در این نوشتار سنگ‌مزارهای گورستان‌های شمال فارس و مضامین نقوش تزئینی آن‌ها دسته‌بندی و تحلیل می‌گردد و سعی بر این است به درک بخشی از ارزش‌های فرهنگی و اعتقادی شمال فارس پی برده شود.

پژوهش حاضر با هدف شناخت مفاهیم عینی و انتزاعی تصاویر و کتیبه‌های نقش‌شده روی سنگ‌مزارها، دستیابی به جایگاه اجتماعی، مشخصات فرهنگی و مذهبی شمال فارس در قرون متأخر دوره اسلامی انجام گرفته است. اهمیت و ضرورت شناخت سنگ‌مزارها نه‌تنها از منظر پژوهش‌های هنرشناسانه و سنگ‌تراشی، در بردارنده اطلاعات قابل توجهی‌اند؛ بلکه بازخوردی از شرایط فرهنگی، اجتماعی و باورهای آئینی هستند. مزارستان‌های شمال فارس که

بخشی از مهم‌ترین شواهد قرون متأخر اسلامی در این منطقه‌اند، با توجه به تنوع نقوش و شمایل‌های سنگ‌مزارها، منبع بسیار با اهمیتی برای مطالعه فرهنگی این قوم در این حوزه جغرافیایی به‌شمار می‌آیند.

پرسش پژوهش: رسالت این پژوهش پاسخ‌گویی به این پرسش‌ها است: ۱. سنگ‌مزارهای قرون متأخر دوران اسلامی شمال فارس دارای چه ویژگی‌هایی بوده و چه نوع نقوشی و متونی را به شکل کشیده‌اند؟ ۲. این نقوش و کتیبه‌ها در فضای فرهنگی شمال فارس چگونه قابل تبیین بوده و شاخصه‌های فرهنگی و مذهبی شمال فارس را به چه شکل به نمایش می‌گذارند؟ فرضیه مطرح شده مبنی بر این است که سنگ‌مزارها قرون متأخر دوران اسلامی معرف شاخصه‌های فرهنگی و مذهبی متوفیان خود بوده و نشانه‌هایی از هم‌گرایی منطقه شمال فارس را آشکار می‌سازد.

روش پژوهش: این پژوهش یک تحقیق بنیادی به روش توصیفی-تحلیلی است که در آن اقدام به گردآوری اطلاعات از طریق فعالیت میدانی شده است. در این تحقیق گورستان‌های قرون متأخر دوره اسلامی شمال فارس (مرودشت و بوانات) شناسایی و مستندنگاری شدند و با بهره‌گیری از اسناد و متون و مطالعات کتابخانه‌ای تصاویر، طرح‌ها و موارد برداشت‌شده یافته‌ها تحلیل شدند. گستره پژوهش، مزارستان‌های شمال فارس (مرودشت و بوانات) بود که به دلیل تمرکز تحقیق بر نگاره‌ها گورستان‌های دارای سنگ‌قبرهای منقوش (۴ قبرستان) مورد مطالعه قرار گرفتند. در این تحقیق سعی شده است با مطالعه تطبیقی و مقایسه نگاره‌ها با نقوش سایر گورستان‌های قرون متأخر دوران اسلامی شمال فارس مخصوصاً گورستان‌های مرودشت و بوانات به تحلیل یافته‌ها پرداخته شود.

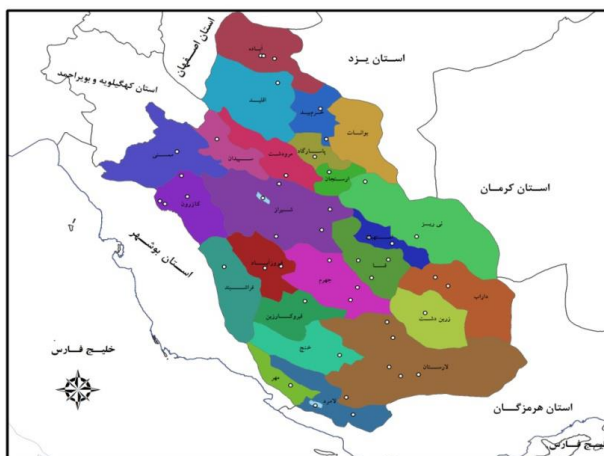
پیشینه پژوهش

مطالعه علمی سنگ‌مزارهای اسلامی در ایران نخستین بار توسط هوشنگ پورکریم آغاز شد. وی در مقاله‌ای با عنوان «سنگ مزارهای ایران»، برای نخستین بار به تحلیل نقوش و مضامین به‌کاررفته در این آثار پرداخت و بدین ترتیب، زمینه‌ای برای مطالعات نظام‌مند در این حوزه فراهم ساخت (پورکریم، ۱۳۴۲). پس از او، پرویز ورجاوند در اثر خود با عنوان هنرهای سنتی ایران، سنگ‌مزارهای اسلامی را در چارچوب کلی هنرهای سنتی مورد بررسی قرار داد و به‌ویژه بر تأثیر فرهنگ‌های بومی و اسلامی در شکل‌گیری نقوش آن‌ها تأکید کرد (ورجاوند، ۱۳۶۶). در دهه‌های اخیر، توجه به سنگ‌قبرهای مناطق مختلف ایران، به‌ویژه در نواحی استان فارس، افزایش یافته است. در این میان، مطالعات کنعانی (۱۳۹۸) در پایان‌نامه کارشناس ارشد با عنوان «گونه‌شناسی قبور سده‌های نهم تا چهاردهم ه.ق در دشت بیضای فارس» به مطالعه و طبقه‌بندی ویژگی‌های بصری سنگ‌قبور و گونه‌شناسی بر پایه فرم و محتوای سنگ مزارها پرداخته‌اند. رضالو و همکاران (۱۳۹۵) در مقاله‌ای با عنوان «تأثیر باستان‌گرایی و ملی‌گرایی بر نگاره‌های سنگ‌قبور دوره قاجار در گورستان درالسلام شیراز» به دسته‌بندی نقوش پرداخته است و وجه نمادین و اسطوره‌ای در هنر ایران را بررسی کرده است. پارسایی و همکاران (۱۳۹۷) در کتاب «رخداد مرگ به روایت هنر، درآمدی بر شناخت گورستان دارالسلام شیراز» به دسته‌بندی سنگ قبرهای تاریخی گورستان دارالسلام پرداخته است. در این پژوهش به ویژگی‌های هنری قبرستان مورد مطالعه قرار گرفته است. رضایی (۱۳۹۰) در مقاله‌ای با عنوان «بررسی مفاهیم و ترکیبات درخت سرو بر سنگ مزارهای قبرستان درالسلام شیراز» به باورهای رایج در ارتباط با آن و پیشینه تاریخی، مشابهت‌ها و تأثیرات بصری هنر ادآور پرداخته است. پویان و خلیلی (۱۳۸۹) در مقاله‌ای با عنوان «نشانه‌شناسی نقوش سنگ قبرهای درالسلام شیراز» به تاریخچه مختصری از قبرستان‌های شیراز پرداخته است. اما مهم‌ترین مطالعات صورت گرفته در شمال فارس می‌توان به پژوهش؛ ابوذر توکل و زارع (۱۳۹۴) در مقاله‌ای با عنوان «بررسی نقوش کتیبه‌های سنگ قبرهای گورستان سلطان ابراهیم در مرودشت فارس» به مستندنگاری، گونه‌شناسی و طبقه‌بندی نقوش پرداخته است. دهقان حسام‌پور (۱۴۰۴) در پایان‌نامه کارشناس ارشد با عنوان «بررسی نقوش و

خطوط سنگ قبرهای تاریخی بوانات» به دسته‌بندی این نقوش در سطح شهرستان پرداخته است. صانعی (۱۴۰۲) در پایان‌نامه کارشناس ارشد با عنوان «گونه‌شناسی نقوش سنگ قبرهای شکلی دشت بیضاء فارس در دوره قاجار» به دسته‌بندی این سنگ قبرها پرداخته‌اند. مجموع این مطالعات، نشان‌دهنده جایگاه مهم سنگ‌مزارهای اسلامی به‌عنوان منابع ارزشمند برای شناخت جنبه‌های هنری، فرهنگی، اجتماعی و مذهبی جوامع تاریخی ایران است؛ منابعی که قابلیت بازنمایی لایه‌های مختلف هویت و ساختار اجتماعی هر دوره را دارند. بنابراین به جرأت می‌توان گفت این مقاله نخستین پژوهش در مورد سنگ‌مزار شمال فارس محسوب می‌شود.

موقعیت جغرافیایی استان فارس

استان فارس یکی از بزرگ‌ترین و از نظر منابع غنی‌ترین مناطق فلات ایران است (شکل ۱؛ جغرافیای استان فارس، ۱۳۸۵: ۱۷).

شکل ۱: موقعیت جغرافیایی استان فارس (نگارندگان)

توصیف کلی مزارستان‌های مرودشت (جامعه آماری، ریخت‌شناسی و تاریخ‌گذاری)

مرودشت، شهری در شمال استان فارس و در ۴۰ کیلومتری شیراز واقع شده است. سابقه تاریخی این شهر به ادوار پیش از اسلام بر می‌گردد. در متون اسلامی، متعدداً از مرودشت به‌عنوان یکی از محلات اصطخر یاد شده است (ابن‌بلخی، ۱۳۳۹: ۱۲۱؛ ابن‌خردادبه، ۱۳۰۶: ۴۵-۴۶؛ مستوفی، ۱۳۷۲: ۱۲۰). در همین ارتباط ابن‌بلخی، می‌نویسد: «مرودشت، مرغ دشت (به‌معنای دشت خرم) بوده است. که بر گرفته از دشت‌ها و مرغزارهای سبز آن بوده است» (ابن‌بلخی، ۱۳۳۹: ۱۲۰). نخستین بار ابن‌بلخی، بود که نام «مرو» را برای این منطقه به کار برد (همان: ۱۲۱).

باوجود شباهت در ساختار، شکل و ظاهر، هر سنگ‌قبر به‌واسطه تفاوت در جزئیات و تزئینات، ویژگی‌های منحصربه‌فردی از منظر هنری، اجتماعی و مذهبی دارد. این آثار عمدتاً از سنگ‌های محلی مانند آهک و مرمر ساخته‌شده‌اند که به دلیل سختی و دوام، در برابر فرسایش جوی مقاومت بالایی داشته و موجب بقای آن‌ها طی قرون گذشته شده‌اند. بیشتر این سنگ‌قبرها ساختاری مکعب مستطیلی دارند که سطح مناسبی برای اجرای حکاکی‌ها و تزئینات فراهم می‌کند. ابعاد آن‌ها معمولاً متوسط تا بزرگ بوده و ارتفاعی بین ۵۰ تا ۱۲۰ سانتی‌متر دارند. این ویژگی‌ها سبب شده‌اند تا این آثار به‌عنوان نمونه‌هایی ممتاز از هنر سنگ‌تراشی اسلامی شناخته شوند. از منظر هنری، این سنگ‌قبرها بازتابی از پیوند دین، فرهنگ و هنر در دوران اسلامی به‌ویژه در منطقه فارس هستند. بر

اساس شکل و نوع تزئینات، این آثار به دسته‌هایی چون صندوقی، سنگ افراشته، گهواره‌ای و تخته‌ای تقسیم می‌شوند. هر یک از این اشکال، نمایان‌گر باورهای جامعه، شیوه‌های تدفین و شیوه بزرگداشت متوفی در زمان خود هستند. نقوش تزئینی حک شده نیز تنوع بالایی دارند و شامل عناصر هندسی، نمادهای جنگ‌افزار، کتیبه‌های خطی، نقوش گیاهی و نمادین می‌شوند.

ریخت‌شناسی سنگ‌مزارهای قبرستان مایین

از لحاظ جغرافیایی قبرستان مایین در ۳۵ کیلومتری شمال غربی شهرستان مرودشت و در مسیر فرعی جاده اقلید- مرودشت قرار دارد. مایین در بسیاری از آثار جغرافیانویسان ذکر شده است و از آن به‌عنوان قصبه‌ای تاریخی یاد شده است (فارسانمه ناصری، ۱۳۶۷: ۱۵۲۴؛ مستوفی، ۱۳۸۱: ۱۲۱؛ نزهت‌الاحبار، ۱۳۸۰: ۸۱؛ صداقت‌کیش، ۱۳۸۹: ۱۹۳؛ آل داوود، ۱۳۷۷: ۱۶۶). این قبرستان تاریخی با وسعت تقریبی سه هکتار از سنگ‌مزارهای دوران اسلامی را شامل می‌شود. تمامی سنگ‌مزارهای باقی‌مانده به شکل مکعب و به‌صورت افقی و عمودی با ابعاد گوناگون و تصاویری از درخت سرو، طرح محرابی، طرح هندسی و ... حکاکی شده است، در ادامه ریخت‌شناسی سنگ‌مزارهای مذکور پرداخته خواهد شد.

جدول ۱. ریخت‌شناسی سنگ‌مزارهای مایین (نگارندگان، ۱۴۰۴)

منبع	عکس	ریخت‌شناسی سنگ‌مزار (شکل ظاهری)
نگارندگان، ۱۳۹۲		نحوه استقرار: افقی (ایستاده)
نگارندگان، ۱۳۹۲		نحوه استقرار: عمودی (خوابیده)
نگارندگان، ۱۳۹۲		نحوه استقرار: صندوقچه‌ای
منبع	عکس	ریخت‌شناسی سنگ‌مزار (نقش‌مایه)
نگارندگان، ۱۳۹۲		سنگ‌مزار کتیبه‌دار با آیات قرآنی
نگارندگان، ۱۳۹۲		سنگ‌مزار همراه با تصاویر (سواری بر اسب)

نگارندگان، ۱۳۹۲		سنگ‌مزار نوشتار آرایش روی قبر (نام شخص، وفات)
نگارندگان، ۱۳۹۲		سنگ‌مزار با نقوش حجاری و نقش برجسته
نگارندگان، ۱۳۹۲		سنگ‌مزار با نقوش درخت سرو
نگارندگان، ۱۳۹۲		سنگ‌مزار با نقوش اسلیمی

ریخت‌شناسی سنگ‌مزارهای قبرستان سلطان ابراهیم

قبرستان سلطان ابراهیم، در بخش گربال و ۲۵ کیلومتری شمال شیراز در دشت مرودشت واقع شده است (توکل و زارع، ۱۳۹۴: ۲). سلطان ابراهیم، محل اسکان ایل باصری بوده و در آثار نویسندگان متأخر اسلامی از این منطقه در متون نام برده شده است (فارسنامه ناصری، ۱۳۸۲: ج ۲: ۱۵۷۲). قبرستان مذکور، دارای دو بخش مربوط به دوران متأخر اسلامی (قاجار و پهلوی اول) و ایل باصری است. سنگ‌مزارها به دو صورت افقی و عمودی و به شکل معکب و با ابعاد گوناگون با تصاویری از بیان مضامین و معانی گوناگون، اشکال و تصاویر درخت سرو، طرح‌هایی با نقوش انسانی و حیوانی و ... حکاکی شده است، در ادامه ریخت‌شناسی سنگ‌مزارهای سلطان ابراهیم پرداخته خواهد شد.

جدول ۲. ریخت‌شناسی سنگ‌مزارهای سلطان ابراهیم (نگارندگان، ۱۴۰۴)

منبع	عکس و طرح	ریخت‌شناسی سنگ‌مزار (شکل ظاهری)
توکل و زارع، ۱۳۹۴: ۱۴-۳		نحوه استقرار: افقی (ایستاده)
توکل و زارع، ۱۳۹۴: ۱۴-۳	-----	نحوه استقرار: عمودی (خوابیده) نحوه استقرار: صندوقچه‌ای
توکل و زارع، ۱۳۹۴: ۱۴-۳		ریخت‌شناسی سنگ‌مزار (نقش‌مایه)
توکل و زارع، ۱۳۹۴: ۱۴-۳		سنگ‌مزار با اشعار فارسی
توکل و زارع، ۱۳۹۴: ۱۴-۳	 	سنگ مزار با تصاویر شیر و خورشید
توکل و زارع، ۱۳۹۴: ۱۴-۳	 	سنگ مزار با نقوش انسانی و تجلی اسامی ائمہ
توکل و زارع، ۱۳۹۴: ۱۴-۳		سنگ‌مزار نوشتار آرایش روی قبر (نام شخص، وفات)

توکل و زارع، ۱۳۹۴: ۳-۱۴		سنگ‌مزار کتیبه‌دار با نقوش پرندگان
توکل و زارع، ۱۳۹۴: ۳-۱۴		سنگ‌مزار با نقوش درخت سرو و پرنده
توکل و زارع، ۱۳۹۴: ۳-۱۴		سنگ‌مزار با نقوش انسانی و در حال شکار آهو
توکل و زارع، ۱۳۹۴: ۳-۱۴		سنگ‌مزار با نقوش انسانی سوار بر اسب

توصیف کلی سنگ‌مزارهای بوانات (جامعه آماری، ریخت‌شناسی و تاریخ‌گذاری)

شهرستان بوانات در شمال شرقی استان فارس واقع شده است (دهقان حسام‌پور، ۱۴۰۱: ۱). بوانات، در متون اسلامی به دفعات نام برده شده و اغلب متون اسلامی، بوانات را ذیل کوره اصطخر و از قصبه مُریزجان نام برده است (اصطخری، ۱۳۴۰: ۹۸؛ مقدسی، ۱۳۶۱: ۶۳۴؛ حدودالعالم، ۱۳۷۲: ۳۸۰؛ ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۳۴؛ ابن بلخی، ۱۳۸۵: ۱۲۵؛ حموی، ۱۳۸۳: ۳۸). نحوه مواجهه با مرگ و آداب و رسوم وابسته بدان از مهم‌ترین مقوله‌های شناختی تمدن‌ها به‌شمار می‌رود. با مطالعه این حوزه تمدنی می‌توان جنبه‌های مختلف تاریخی، فرهنگی-تمدنی جوامع را شناسایی کرد. که بخشی از این جوامع تمدنی بر روی سنگ‌مزارها حک شده است. سنگ‌مزار مهم‌ترین اسناد تاریخی در قبرستان‌های دوران اسلامی محسوب می‌شوند و مطالعه آنها از این نظر بسیار حائز اهمیت است. در قبرستان‌های بوانات تعداد زیادی سنگ‌مزار موجود است که متعلق به اواخر دوران اسلامی است که در ادامه به دو قبرستان تاریخی این دوره پرداخته خواهد شد.

ریخت‌شناسی سنگ‌مزارهای قبرستان قدمگاه

قبرستان روستای قدمگاه از توابع بخش مزایجان بوانات و در ۲۴ کیلومتری از مرکز شهرستان بوانات واقع شده است (دهقان حسام‌پور، ۱۴۰۱: ۲۸). قبرستان مذکور، مربوط به دوره صفوی است. سنگ‌مزارها به سه صورت افقی، عمودی و صندوقچه‌ای و به شکل معکب و با ابعاد گوناگون با تصاویری از بیان مضامین و معانی گوناگون، اشکال و تصاویر درخت سرو، طرح‌هایی با نقوش متنوع حکاکی شده است، در ادامه ریخت‌شناسی سنگ‌مزارهای سلطان ابراهیم پرداخته خواهد شد.

جدول ۳. ریخت‌شناسی سنگ‌مزارهای قبرستان قدمگاه (نگارندگان، ۱۴۰۴)

منبع	عکس و طرح	ریخت‌شناسی سنگ‌مزار (شکل ظاهری)
دهقان حسام‌پور، ۱۴۰۱: ۱۰۲		نحوه استقرار: افقی (ایستاده)
دهقان حسام‌پور، ۱۴۰۱: ۹۳		نحوه استقرار: عمودی (خوابیده)
دهقان حسام‌پور، ۱۴۰۱: ۲۹		نحوه استقرار: صندوقچه‌ای
منبع	عکس و طرح	ریخت‌شناسی سنگ‌مزار (نقش‌مایه)
دهقان حسام‌پور، ۱۴۰۱: ۲۹		سنگ‌مزار با اشعار فارسی
دهقان حسام‌پور، ۱۴۰۱: ۹۶		سنگ مزار با نقوش اسلیمی
دهقان حسام‌پور، ۱۴۰۱: ۲۹		سنگ‌مزار نوشتار آرایش روی قبر (نام شخص، وفات و نقوش سرو و گلدان)
دهقان حسام‌پور، ۱۴۰۱: ۹۲		سنگ‌مزار کتیبه‌دار با خطوط نستعلیق و نقوش محراب اسلیمی
دهقان حسام‌پور، ۱۴۰۱: ۹۳		سنگ‌مزار با خطوط نستعلیق و نقوش درخت سرو و گلدان

دهقان حسام‌پور، ۱۴۰۱: ۹۶		سنگ‌مزار با خطوط نستعلیق و نقش سرو، پرنده، گلدان و گل‌های اسلیمی
دهقان حسام‌پور، ۱۴۰۱: ۹۸		سنگ‌مزار با نقوش سرو، گل و گلدان
دهقان حسام‌پور، ۱۴۰۱: ۹۹		سنگ‌مزار با خط توقیع و نقوش سرو، گلدان

ریخت‌شناسی سنگ مزارهای قبرستان چیر

قبرستان روستای چیر، در بخش مزایجان از دهستان سروستان در ۳۳ کیلومتری شهر بوانات واقع شده است (حسام‌دهقان‌پور، ۱۴۰۱: ۴۳). این اثر در فهرست آثار ملی ایران به ثبت رسیده است (گزارش ثبتی، ۱۳۸۵). قبرستان مذکور، دارای دو بخش مربوط به دوران متأخر اسلامی (صفوی و قاجار) است. سنگ‌مزارها به دو صورت صندوقچه‌ای و عمودی به شکل معکب و با ابعاد گوناگون با تصاویری از بیان مضامین و معانی گوناگون، اشکال و تصاویر درخت سرو، طرح‌هایی با نقوش گوناگون حکاکی شده است، در ادامه ریخت‌شناسی سنگ‌مزارهای چیر پرداخته خواهد شد.

جدول ۴. ریخت‌شناسی سنگ‌مزارهای قبرستان چیر (نگارندگان، ۱۴۰۴)

منبع	عکس و طرح	ریخت‌شناسی سنگ‌مزار (شکل ظاهری)
---	----	نحوه استقرار: افقی (ایستاده)
دهقان حسام‌پور، ۱۴۰۱: ۷۶		نحوه استقرار: عمودی (خوابیده)
دهقان حسام‌پور، ۱۴۰۱: ۴۹		نحوه استقرار: صندوقچه‌ای
منبع	عکس و طرح	ریخت‌شناسی سنگ‌مزار (نقش‌مایه)
دهقان حسام‌پور، ۱۴۰۱: ۶۰		سنگ مزار با اشعار فارسی خط نستعلیق
دهقان حسام‌پور، ۱۴۰۱: ۶۶		با خط توقیع و نقوش سرو و گلدان

دهقان حسام‌پور، ۱۴۰۱: ۷۳		سنگ مزار با نقوش محرابی
دهقان حسام‌پور، ۱۴۰۱: ۴۹		سنگ‌مزار نوشتار آرایش روی قبر (نام شخص، وفات)
دهقان حسام‌پور، ۱۴۰۱: ۵۱		سنگ‌مزار کتیبه‌دار با خطوط ثلث و نستعلیق
دهقان حسام‌پور، ۱۴۰۱: ۵۲		سنگ‌مزار با نقوش درخت سرو و گلدان
دهقان حسام‌پور، ۱۴۰۱: ۵۴		سنگ‌مزار با نقوش پرنده و گل شش‌پر
دهقان حسام‌پور، ۱۴۰۱: ۷۲		سنگ‌مزار با نقوش گل شش‌پر
دهقان حسام‌پور، ۱۴۰۱: ۷۳		سنگ‌مزار با نقوش ترکیبی

تحلیل

سنگ‌مزارهای قرون متأخر اسلامی شمال فارس (مرو دشت و بوانات) بخش ارزشمندی از تاریخ مکتوب این خطه قلمداد می‌شود و در مطالعات باستان‌شناختی، زبان‌شناختی و هنر ایران جایگاه ویژه دارد. این پژوهش با بررسی و مستندنگاری چهار قبرستان شاخص در شمال فارس پرداخته و با مقایسه تطبیقی دسته‌بندی منسجم و منظمی را ارائه می‌دهد. با وجود شباهت در ساختار، شکل و ظاهر هر سنگ‌مزار به‌واسطه تفاوت در جزئیات و تزئینات، ویژگی‌های منحصر به‌فرد از منظر هنری، اجتماعی و مذهبی دارد. این آثار عمدتاً از سنگ‌های محلی و مناطق هم‌جوار بالاحض از سنگ‌های آهکی و مرمر ساخته شده‌اند که به‌دلیل شرایط جوی و مقاوم سنگ نقوش و خطوط سنگ‌مزارها مشاهده می‌شود. بیشتر این سنگ‌مزارها ساختاری مکعب مستطیلی دارند که سطح مناسبی برای اجرای

حکاکی‌ها و تزئینات فراهم کرده است. ابعاد تمامی اکثر سنگ‌مزارها در حدود ۵۰ تا ۲۰۰ سانتی‌متر متغییر است. بر اساس شکل و تزئینات این آثار در دسته‌هایی همچون صندوقی، سنگ‌افراشته، گهواره‌ای تقسیم شده است. هر یک از اشکال نمایانگر فرهنگ بومی و شیوه‌های متوفی، نقوش تزئینی حک شده دارند و شامل عناصر هندسی، نمادها، کتیبه‌های خطی، نقوش گیاهی و نمادین است. جدول ۵، ریخت‌شناسی منسجم از سنگ‌مزارهای شمال فارس را ارائه می‌دهد.

جدول ۵. ریخت‌شناسی سنگ‌مزارهای قرون متأخر شمال فارس (مرودشت و بوانات) (نگارندگان، ۱۴۰۴)

ردیف	قبرستان	ریخت‌شناسی سنگ‌مزار (شکل ظاهری)								
		عمودی	افقی	صندوقی	کتیبه‌دار	تصاویر	حجاری	نوشتاری	درخت سرو	اسلیمی
۱	مایین	*	*	*	*	*	*	*	*	*
۲	سلطان ابراهیم	*	-	*	*	*	*	*	*	-
۳	قدمگاه	*	*	*	*	*	*	*	*	*
۴	چیر	-	*	*	*	-	*	*	*	*

نتیجه‌گیری

نتایج برگرفته از پژوهش حاضر را می‌توان چنین بر شمرد؛ سابقه طولانی آیین‌های مربوط به مرگ مانند تدفین و عزاداری، جدایی ناپذیر و اهمیت آنها در زندگی بشر نشان داده شده است. هم‌چنین پیوند باورها و اعتقادات مذهبی مردم با آن موجب توجه بیشتری را به خود معطوف کرده است. به‌ویژه در دوران اسلامی و قرون متأخر اسلامی تأکید بسیاری بر احترام به متوفا و باور به زنده بودن وی شد. نتیجه این موارد در زمینه هنر و فرهنگ آثار به جای مانده از سنگ‌مزارهای قرون متأخر اسلامی در شمال فارس است. در تمامی سنگ‌مزارهای شمال فارس ردپای هنرمندان با هنر حکاکی، خوشنویسی و ... را می‌توان مشاهده کرد. خطوط عربی و فارسی در اغلب سنگ‌مزارها مشاهده می‌شود. تمامی سنگ‌مزارهای شمال فارس اغلب از یک الگوی یکسانی پیروی می‌کرده و ویژگی‌ها و اجزای مشابه و در برخی منحصر به فرد مشاهده شد. متون سنگ‌مزارها شامل، نام، تاریخ، اشعار فارسی و ... که هر کدام متناسب با شخصیت متوفی حجاری شده است. نقوش سنگ‌مزارها در دسته‌بندی متنوعی شامل، نقوش حیوانی، نقوش انسانی، نقوش انسانی و هندسی طبقه‌بندی می‌شوند. نقوش حک شده مانند «درخت سرو» نشانه‌ای از زنده خواندن ابدی فرد است. از نظر شکل ظاهری تزئینات و نقوش تحت تأثیر فرهنگ‌های محلی و بومی شکل گرفته‌اند که به‌صورت صندوقی، سنگ‌افراشته، گهواره‌ای و تخته‌ای طبقه‌بندی شده است.

درصد مشارکت نویسندگان

این مقاله حاصل پژوهش میدانی و کتابخانه‌ای نویسندگان بوده که هر یک به نحوی در پیشبرد آن نقش داشته‌اند.

تعارض منافع

ضمن رعایت اخلاق نشر، در این پژوهش هیچ‌گونه تعارض منافع وجود ندارد.

منابع

- آل داوود، سید علی (۱۳۷۷)، دو سفرنامه از جنوب ایران در سال های ۱۲۵۶ و ۱۳۰۷ ه. ق، تهران: انتشارات امیرکبیر.
- آل داود، سیدعلی (۱۳۸۰)، نزهه‌الاکبار (تاریخ و جغرافیای فارسی)، میرزا جعفرخان حقایق‌نگار خورموجی، تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- ابن بلخی (۱۳۸۴)، فارسنامه، تصحیح گای لسترنج و رینولد آلن نیکلسون، تهران: انتشارات اساطیر.
- ابن حوقل (۱۳۶۶)، سفرنامه ابن حوقل، ایران در صوره‌الارض، ترجمه جعفر شعار، تهران: انتشارات امیرکبیر.
- ابن خردادبه، عبیدالله، المسالك و الممالک، به کوشش دخویه، لیدن، ۱۳۰۶ ق / ۱۸۸۹ م؛
- اصطخری، ابواسحق ابراهیم (۱۳۴۰)، مسالک و ممالک، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- باورسایبی، عباس؛ طاهرآبادی، مریم (۱۳۹۲)، «معرفی و بررسی سنگ قبرهای اسلامی روستای فش»، مجموعه مقالات همایش بین‌المللی باستان‌شناسان جوان، تهران، دانشگاه تهران.
- پارسایی، مهدی؛ شهبابی‌راد، فاطمه (۱۳۹۷)، رخداد مرگ به روایت هنر، درآمدی بر شناخت گورستان دارالسلام شیراز، شیراز: انساشرات پرتو رخشید با همکاری پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات.
- پورکریم، هوشنگ (۱۳۴۲)، «سنگ مزارهای ایران»، مجله فرهنگ و هنر، شماره ۱۲، صص ۲۹-۳۹.
- پویان، جواد؛ خلیلی، مژگان (۱۳۸۹)، «نشانه‌شناسی نقوش سنگ قبرهای دارالسلام شیراز»، کتاب ماه هنر شهریور، شماره ۱۴۴، صص ۹۸-۱۰۷.
- توکل، ابوذر، زارع، یونس (۱۳۹۴)، بررسی نقوش و کتیبه‌های گورستان سلطان ابراهیم در مرودشت فارس، دومین همایش ملی باستان‌شناسی ایران، بیرجند، خراسان.
- حدودالعالم من المشرق الی المغرب (۱۳۷۲)، ترجمه میرحسین شاه، تهران: دانشگاه الزهرا.
- حسینی‌فسایی، حاج میرزااحسن (۱۳۸۲)، فارسنامه نصری، تصحیح منصور رستگار فسایی، تهران: انتشارات امیرکبیر.
- حموی، یاقوت (۱۳۸۳)، برگزیده‌مشتک یاقوت حموی، ترجمه محمد پروین گنابادی، تهران: امیرکبیر.
- خسرو نژاد، پدرام (۱۳۷۷)، «سنگ‌مزارهای ایران از پنجره مردم‌شناسی»، مجله کتاب ماه هنر، شماره ۱، صص ۲۳-۲۶.
- دارک، کن، (۱۳۹۷). «مبانی نظری باستان‌شناسی». ترجمه کامیار عبدی، تهران: مرکز نشر دانشگاهی، چاپ پنجم
- دهقان‌حساپور، سجاد (۱۴۰۱)، «بررسی نقوش و خطوط سنگ قبرهای قبرستان های تاریخی بوانات»، پایان‌نامه کارشناس ارشد، گروه ایران‌شناسی، دانشگاه شیراز (منتشر نشده).
- رضالو، رضا؛ معروفی‌اقدام، اسماعیل؛ حاجی‌زده، کریم؛ افخمی، بهروز؛ خانی، لیلا و سرحدی، لیلا (۱۳۹۹)، «تأثیر باستان‌گرایی و ملی‌گرایی بر نگاره‌های قبور دوره قاجار گورستان دارالسلام شیراز»، فصلنامه علمی پارسه، شماره ۱۳، سال ۴، صص ۱۶۱-۱۸۰.
- رضایی، مریم (۱۳۹۰)، «بررسی مفاهیم و ترکیبات درخت سرو بر سنگ مزارهای قبرستان دارالسلام شیراز»، نقش‌مایه پاییز، شماره ۸، صص ۹۳-۱۰۰.
- شاد دل، پیمان؛ علیزاده، حسین (۱۳۹۸). «بررسی سنت‌های تدفینی در دوره آهن شمال‌غرب ایران بر اساس یافته‌های باستان‌شناسی». باستان‌شناسی ایران، دوره ۹، ش ۱؛ صص ۱-۱۹.
- صانعی، اعظم (۱۴۰۲)، «گونه‌شناسی نقوش سنگ‌قبرهای تصویری دشت بیضاء در دوره قاجار»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه اصفهان، رشته نقاشی ایرانی (منتشر نشده).

صداقت کیش، جمشید (۱۳۸۹)، شهر استخر و سه گنبدان، شیراز: انتشارات بنیاد فارس‌شناسی.
 کنعانی، مصطفی (۱۳۹۸)، «گونه‌شناسی قبور سده‌های نهم تا چهاردهم ه.ق در دشت بیضای فارس»، پایان‌نامه
 کارشناسی ارشد، گروه باستان‌شناسی (منتشر نشده).
 مستوفی، حمدالله (۱۳۷۲)، نزهه‌القلوب، تهران: نشر اساطیر.
 مقدسی، محمدبن‌احمد (۱۳۶۱)، احسن‌التقاسیم فی معرفه‌الاقالیم، تهران: شرکت مولفان و مترجمان ایران.
 ورجاوند، پرویز، (۱۳۶۶). «هنرهای سنتی ایران». تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

References

- Ettinghausen, R., Grabar, O., & Jenkins-Madina, M. (2001). «Islamic art and architecture: 650–1800». Yale University Press.
- Ghahremani, N. T., Mafi, F., & Najafi, A. (2021). A 1st Millennium BCE Burial-Deprived Ritual Practice: New Evidences from Shahliq Kurgan, Northwestern Iran. *Iranian Journal of Archaeological Studies*, 11(2), 83-95.
- Grabar, O. (1992). *The mediation of ornament*. Princeton University Press.
- Insoll, T. (2002). *The archaeology of Islam*. In *Archaeology and world religion* (pp. 137-161). Routledge.
- Milwright, M. (2010). *Introduction to Islamic archaeology*. Edinburgh University Press.
- Petersen, A. (2013). *The archaeology of death and burial in the Islamic world*.
- Rezaloo, R. (2012). Parthian Burials at Khaneghah Gilvan Cemetery in Ardabil Province. *The International Journal of Humanities*, 19(1), 101-112.